

Megszakított folytonosság: a magyarországi politikai szocializáció története

*Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció.
A politika szerepe az identitások formálá-
sában Magyarországon 1867–2006.
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009.
333 oldal*

A politikai szocializáció kérdése olyan probléma, amely többféle tudományág érdeklődésére tart számot: a politikai identitások formálódásának folyamatáról lévén szó, egyrészt a politikatudomány vizsgálódási körébe tartozik; a szocializáció, a politikai viselkedésnormák elsajátítása révén természetes módon a szociológia érdeklődésének is középpontjában áll; s mivel a politikai szocializáció hosszabb időtartam alatt, generációk közötti közvetítéssel megvalósuló történeti folyamat, ez a történettudomány számára is érdekessé és fontossá teszi tanulmányozását. Szabó Ildikó debreceni szociológus ezt az összetett kérdést azzal tette még komplexebbé, hogy a nemzeti identitás alakulásának problematikájával kapcsolta össze. Könyvében azt vizsgálja, hogy a kiegyezés utáni magyar történelemben milyen tematikák játszottak kulcsszerepet a politikai szocializáció folyamatában.

A politikai szocializáció mibenlétének és általános mechanizmusainak meghatározása után három alaptermatikát különböztet meg: a vallási, a nemzeti és a demokratikus tematikát. Megjegyzi ugyan, hogy „napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy a demokratikus tematikából hogy válik ki és önállósul egy újabb alaptermatika: az *európai tematika*”, ám ez utóbbival lényegileg nem foglalkozik. (31. old.) Érdeklődésének középpontjában a nemzeti tematika áll, mivel arra a következtetésre jutott, hogy – más kelet-közép-európai országokhoz hasonlóan – a kiegyezés utáni magyar törté-

nelemben is a nemzeti tematika játszott elsődleges szerepet a politikai szocializációban. A vallási tematikáról úgy vélekedik, hogy a modern szekularizációs folyamat kibontakozását követően „e tematika közösségszervező ereje elsősorban az egyházak saját intézményrendszerének keretei között” tudott csak érvényesülni, vagyis a modern világban csak korlátozott érvénnyel hat. (36. old.) Szabó Ildikó úgy véli, hogy Nyugat-Európában fokozatosan a demokratikus tematika vált uralkodóvá, olyannyira, hogy ott az utóbbi évtizedekben „a nemzeti tematika mozdulatlanak bizonyult, viszonylag ritkán került a politikai diskurzusok fősodrába, és rendszerint a demokratikus tematikába ágyazva, a demokratikus tematika peremvidékén vagy konkrét megjelenési formájaként érte el az állampolgárokat”. (36. old.) Ezzel szemben „a kelet- és közép-európai országokban [...] a nemzeti tematika gyakran bizonyult a politikai élet fortyogó, kitörésre kész vagy kitörő vulkánjának”. (39. old.) Mindez azt eredményezte, hogy a magyarországi politikai diskurzusban középponti szerepet kaptak olyan kérdések, mint hogy „mit értünk a (magyar) nemzet fogalmán”, hogy „kik tartoznak a (magyar) nemzethez, és kik nem tartoznak hozzá”, vagy hogy „kik használnak a (magyar) nemzetnek, és kik ártnak neki”. (41. old.) Ebből adódóan ezek a kérdések a politikai szocializáció alapelemeivé is váltak.

Az alapfogalmak tisztázása után a szerző három egységre bontva vizsgálja a nemzeti tematika érvényesülését az 1867 utáni magyar történelemben. Elemzése elméleti kereteit az államnemzet, illetve a kultúr-nemzet fogalmi biztosítják, s ebben a vonatkozásban is szembeállítja egymással Nyugat-Európát és a kelet-közép-európai régiót. Míg az előbbire „alapvetően az ál-

lamnemzeti felfogás jellemző, addig az önálló államiság hiányával vagy korlátozott-ságával sokáig küzdő Közép- és Kelet-Európában a kultúrnemzeti koncepció dominál”. (49–50. old.) Ami ebben a vonatkozásban a magyar történelem említett korszakait illeti, a dualizmus időszakában – a magyar politikai nemzet fogalma révén – kezdetben inkább az államnemzeti koncepció uralkodott. 1875-öt követően viszont „a nemzettel kapcsolatos politikai gyakorlat [...] a kultúrnemzeti modell felé billentette a magyar politikai nemzet jogi modelljét”. (65–66. old.) Az 1918–1919-es forradalmakat követően – amelyekről egyébként Szabó Ildikó meglehetősen keveset ír – ez a folyamat teljessé vált ki a két világháború közötti időszakban, amikor az „alapvetően, de nem kizárólagosan államnemzet jellegű nemzetfogalom helyét etnikai és kultúrnemzeti jellegű fogalom vette át”. (70. old.) A szerző mind a dualizmus, mind pedig a Horthy-korszak vonatkozásában nagy érzékenységgel és igen szemléletesen mutatja be azokat az intézményesült és informális mechanizmusokat, amelyekeken keresztül a nemzeti tematikára épülő politikai szocializáció megvalósult. Az utóbbi időszak vonatkozásában különösen jól sikerült és informatív a cserkészmozgalom ezen szempontból történő bemutatása.

Szabó Ildikó megállapítása szerint a második világháború után „a koalíciós időszakban a pártok, a sajtó, a szervezetek viszonylagos (bár egyre szűkülő) sokszínűsége magában hordta a demokratikus állampolgári szocializáció intézményesülésének lehetőségét”, amely folyamat azonban a kommunista párt hatalomra jutása miatt nem tudott kiteljesedni. (104. old.) Látszólag éles szakítás következett tehát be, mivel a szocialista rendszer hivatalos ideológiája a proletár internacionalizmusra helyezte a hangsúlyt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti tematika semmilyen szerepet sem játszott volna a politikai szocializációban, vagy a nemzeti tematika alkalmazását illetően semmiféle folyamatosság ne lett

volna megfigyelhető a pártállami rendszer és a korábbi időszak között. A szerző szerint „az egypártrendszer megszilárdulásával kezdődő időszak alaptermatikája Magyarországon is a demokratikus alaptermatika és a nemzeti alaptermatika sajátos, egymásba fonódó történelmi elágazása: a *kommunista alaptermatika* volt”, amit pártállami nemzeti tematikának nevez. Ebben a tekintetben Magyarországot és a kelet-középeurópai régiót ismét szembeállítja a „nyugati világgal”, ahol ugyanekkor „megerősödött a demokratikus tematika”. (112–113. old.) Különösen érdekesek Szabó Ildikó arra vonatkozó megjegyzései, hogy a nemzeti tematika kezelésében mely tekintetben volt megfigyelhető folyamatosság az állampárti rendszer és a második világháborút megelőző időszakok között. Természetesen nem tartalmi jellegű folyamatosságról van szó, hanem például arról, hogy mindkét korszakban „felfedezhetjük a *történelmi kontinuitás* hangsúlyozásának jeleit”. Vagy „...az irodalomnak és a művészeteknek kitüntetett szerepet tulajdonító politikai rendszerben továbbélt az a két világháború közötti időszakban kialakult hagyomány, hogy a nemzeti kérdésekben az íróknak különleges illetékességük van”. A szerző szerint további párhuzamot jelentett, hogy „a Horthy-rendszerhez hasonlóan a pártállami rendszer nemzetképzése is normatív és szelektív volt”. Mindez az első esetben „a keresztény-nemzeti ideológiában, a pártállami időszakban a marxista-leninista ideológiában gyökerezett”. (118. old.)

A pártállami korszak negyven évét egyéges időszakként kezeli Szabó Ildikó, ugyanis arra végig az volt a jellemző, hogy „az internacionalizmus fogalomköre egyfajta paravánként takarta el a korszakról korszakra halmozódó, megoldatlan nemzeti problémákat”. (119. old.) Más tekintetben viszont az 1956 utáni korszakot megkülönbözteti az azt megelőzőtől. Mint megállapítja, „az 1956-os forradalom nem a rendszer alapszerkezetében és alapelveiben, hanem a hatalomgyakorlás módszereiben jelentett

választóvonalat”. (119. old.) A politikai szocializáció vonatkozásában ennek megfelelően az 1956 előtti időszakot a konfliktustagadó, az azt követő korszakot pedig a konfliktuskerülő modellel jellemzi, amit a magam részéről nagyon találó megfogalmazásnak tartok. A Horthy-rendszer bemutatásához hasonlóan Szabó Ildikó a pártállami időszak vonatkozásában is nagyon jól szemlélteti azokat a törekvéseket, amelyek a rendszer ideológiájának szervezett szocializációjára irányultak. A kérdés csak az, hogy mennyire voltak sikeresek ezek a törekvések, s hogy mennyiben tudták megakadályozni a második világháború előtti szocializációs minták továbbélését. Ami az első kérdést illeti, a szerző egyértelműen úgy látja, hogy „a »szocialista hazafiság« kategóriája [...] pusztán az ideológia világában létező konstrukció maradt. Nem volt összhangban a kollektív élményekkel, és nem kínált a személyes életvilágra lefordítható célokat”. (155. old.) Más szóval, a pártállam-nemzeti tematika „a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált válaszokat a megoldatlan nemzeti kérdésekre”. (166. old.) Szabó Ildikó szerint a hivatalos pártállam-nemzeti tematika sikertelenségéhez az is hozzájárult, hogy a második világháború előtti nemzeti tematika a családi szocializáció szintjén továbbra is széleskörűen érezte informális hatását.

A rendszerváltás előtti időszak vizsgálata teszi ki a könyv terjedelmének a felét, míg a másik felét az azóta eltelt korszak elemzése jelenti. Az utóbbival kapcsolatban többféle kérdés is felvethető. Az egyik alapkérdés mindenképpen az, hogy miért és miként került a nemzeti tematika újfent a politikai diskurzusok középpontjába. Ezzel összefüggésben pedig az a kérdés fogalmazható meg, hogy miért nem tudott a demokratikus tematika a politikai szocializáció igazán meghatározó elemévé válni. Mindennek egyik okát Szabó Ildikó abban látja, hogy a magyarországi politikai szocializációban a nemzeti tematikának volt a

legnagyobb hagyománya, míg a demokratikus tematika „kifutásához” sohasem adódott megfelelő alkalom és tér. Mindehhez az is hozzájárult, hogy elmaradt a 20. századi magyar történelem nagy traumáinak (az ország első és a második világháborús részvétele, Trianon, Holokauszt, 1956 stb.) „kibeszelése”, amire végre lehetőség látszott nyílni. Így aztán a rendszerváltás utáni „pártstruktúra kialakulásában a nemzeti kérdésekben elfoglalt álláspontok váltak a legfontosabb rendező elvekké”. (171. old.)

Szabó Ildikó nagyon pontosan és szemléletesen mutatja be azt, hogy a bal- és jobboldali pártok hogyan viszonyultak a nemzeti tematikához, s hogy ennek politikai szocializációs alkalmazásában miért a jobboldal bizonyult sikeresebbnek. Mindezt többféle okkal magyarázza. Utódparti jellegéből adódóan az MSZP-t mindenképpen megterhelte a pártállami időszak hivatalos „nemzetietlen” ideológiájának öröksége, amelytől részben a szociáldemokrata, illetve a republikánus hagyományokra apellálva próbált megszabadulni. Ezek azonban Szabó Ildikó szerint nem rendelkeztek igazán mély gyökerekkel a magyarországi politikai szocializációs hagyományban, s emiatt ez a törekvés alapvetően sikertelen maradt. Ebből adódóan a nemzeti tematika döntően a jobboldal terrénumává vált, és a szerző nagyon szemléletesen ábrázolja azt a folyamatot, melynek során a FIDESZ, politikai szocializációs stratégiák tudatos és hatékony alkalmazása révén, aknázza ki az ebből adódó lehetőségeket. A szerző a 2006-os választásokig tekinti át az eseményeket, vagyis a Jobbik Magyarországiért Mozgalom és a nemzeti tematika kapcsolatával már lényegében nem foglalkozik. Szabó Ildikó elemzésének középpontjában a Fidesz és a nemzeti tematika kapcsolatának vizsgálata áll, ami könyve rendszerváltás utáni korszakot tárgyaló részének leghosszabb és leghangsúlyosabb fejezete. A fentebb mondtak alapján ez tulajdonképpen érthető, mégis szembeötlő, hogy a szocialisták és a liberálisok nemzeti tematikával kapcsolatos

magatartásának érzékeltetésére alig két oldal, ezen belül az SZDSZ-re egy rövidke bekezdés jutott.

Könyvében Szabó Ildikó nagyon logikus, következetes, világos és jól áttekinthető elméleti modellt vázol fel a nemzeti tematika magyarországi pályafutásának bemutatása céljából. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a konstrukció minden tekintetben kielégítő lenne, mivel a hosszú időtartamot átfogó és általános magyarázó erőre igényt tartó nagy modelleknek megvannak a maguk gyengeségei is. Az ördög ugyanis – ahogy mondani szokás – a részletekben lakozik. Ezzel persze a szerző teljes mértékben tisztában van. Saját rendszerére is érvényesnek tartja ugyanis, hogy az ilyen modellek „viszonylagosak: a szociológiai valóság leírásában elsősorban orientációs kategóriákként tudjuk őket használni”. (47. old.) Ennek ellenére elmondható azonban, hogy ezt az alapvetően szociológiai–politológiai jellegű munkát történész szemmel olvasva pontatlan vagy vitatható megállapításokra is bukkanhatunk.

Amint arra már korábban többször is utaltam, Szabó Ildikó elemzését végigkíséri a kultúrnemzeti modellel és a nemzeti tematika meghatározó szerepével jellemezhető kelet-közép-európai, illetve az államnemzeti felfogás és a demokratikus tematika befolyásával ábrázolható nyugat-európai fejlődés szembeállítása. Én ezt a szembeállítást kissé merevnek és leegyszerűsítőnek érzem. Egyrészt, mivel a szerző nem mondja meg pontosan, hogy mit, melyik országokat érti Nyugat-Európához, illetve Kelet-Közép-Európához tartozónak, másrészt, mivel megkérdőjelezhető, hogy ezek a régiók a politikai szocializáció szempontjából teljesen egységes tömböket képeznének. A könyvben nincs tisztázva, hogy vajon Nyugat-Európához tartoznak-e a skandináv országok, nem is beszélve a mediterráneum olyan térségeiről, mint Itália vagy az Ibériai-félsziget országai, amelyek fejlődése a politikai szocializáció szempontjából sok tekintetben eltért Franciaországtól vagy az

Egyesült Királyságtól. Vagy mi a helyzet Németországgal, amelyben a kultúrnemzeti felfogás nagy befolyással bírt, s ahol a demokratikus tematika a második világháború előtti időszakban – az NDK-ban pedig ezt követően is – súlyos deficitekkel küszködött? Arról nem is beszélve, hogy a nemzeti tematika Nyugat-Európa egyes részein ma is nagy jelentőséggel bír. Elegendő talán Belgium vagy a nyelvi-etnikai alapon is regionalizálódó Spanyolország példáját említeni. Ehhez a kérdéshez kapcsolódóan a szerző azon megjegyzését is leegyszerűsítőnek érzem, hogy a „nyugati demokráciákban” a formális intézmények – elsősorban az iskola – játszik kiemelkedő szerepet a politikai szocializációban, szemben Kelet-Közép-Európával, ahol a nem formális szocializáció jelentősége fontosabb. Spanyol, belga vagy éppen francia kollégákkal, ismerősökkel folytatott beszélgetések alapján számomra úgy tűnik, hogy a családi hagyományoknak ott is kiemelkedő szerepük van a politikai identitások kialakításában.

Szabó Ildikó joggal állapítja meg, hogy Magyarországon „a nemzeti szocializáció történetét nem a kontinuitások, hanem a diszkontinuitások jellemzik”. (15. old.) Ugyanakkor, maga is több ponton hívja fel a figyelmet a lappangva továbbélő folyamatosságra a nemzeti tematika használata vonatkozásában. Például arra, hogy miként tértek vissza a két világháború közötti nemzeti tematika egyes elemei a rendszerváltás utáni években. Mindez arra utal, teljes mértékben tisztában van azzal, hogy a történelem bizonyos fokú kontinuitását még a legdrasztikusabb politikai rendszerváltások sem tudták teljesen megszakítani. Éppen ezért meglepő – és egy történész számára némiképpen zavaró –, hogy *in medias res* kezd a téma tárgyalásába, és nem igazán utal arra, hogy a modern nemzeti tematika kialakulásának milyen előzményei voltak az 1867 előtti magyar történelemben. Szűcs Jenő kutatásait említi egy helyen (50. old.), ám nemigen vizsgálja azt, hogy a reformkor milyen fontos szerepet játszott ebből a

szempontból – például a magyar politikai nemzet koncepciójának kidolgozásával.

Ezzel összefüggésben vehető fel, hogy „az európai társadalmak történelme folyamán a politikai szocializációban” vajon tényleg csak az a három „nagy közösségi alaptematika játszott szerepet” (31. old.), amelyet Szabó Ildikó megemlít (vallási, nemzeti, demokratikus). A modern kor előtti időszakban az egyén társadalmi helyzetét nagymértékben a rendi hovatartozása határozta meg, s ez a politikai szocializáció folyamatában is kulcsszerepet játszott. A szerző szerint „a rendi társadalomban az állammal kapcsolatos értékek és magatartási normák a vallási tematika részét képezték”. (31. old.) Ezt én erősen leegyszerűsítő megállapításnak tartom, mivel – például a nemesi vagy a polgári – rendhez való tartozás tudatának kialakításában egyáltalán nem csak a vallási tényezők játszottak szerepet. A rendies elemek – például a nemesi vagy a városi polgári származás tudata – a rendi társadalom felbomlása után is olyan tartós hatást gyakoroltak a magyarországi politikai szocializációra, hogy annak egyes elemei nemcsak a dualizmus korát vagy a Horthy-rendszert élték túl, hanem a pártállami rendszert is, és sok vonatkozásban ma is velünk élnek. Ennek a rendiesnek nevezhető tematikának a hatása természetesen nem volt olyan erős, mint a nemzeti tematikáé – amellyel sokszor erősen összefonódva jelentkezett –, ám ez a hatás korántsem csak azokra a csoportokra terjedt ki, amelyek a rendi társadalom valamely kiváltságos csoportjától származtatták magukat.

E nagyobb lélegzetű, koncepcionális jellegű megjegyzések mellett számos olyan, kisebb jelentőségű kijelentés is olvasható a könyvben, amelyek egy történész számára pontatlannak vagy egyenesen hibásnak tűnnek. Vitatható például Szabó Ildikónak az a megállapítása, hogy a Horthy-korszak politikai elitje a „társadalmat illúziókban ringatva” a területi revízió kérdésében teljes mértékben elutasította a „rész megoldásokat (például az etnikai alapú revíziót)”.

(74–75. old.) Egyrészt nagyon nehéz a politikai elit véleményét általában, egy teljes történelmi korszakra vonatkozóan megfogalmazni. A magyar kormányok revízióval kapcsolatos álláspontja jelentős változásokon ment keresztül az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek végéig. 1934-ben például „Gömbös Gyula olyan revíziós tervet hagyott jóvá, amely az elcsatolt területeknek mintegy a felét kérte vissza – az etnikai elv mellett az ország katonai védhetőségére és nyersanyagfüggőségének enyhítésére tekintettel”.¹ Hasonló túlzásnak érzem a Horthy-korszak birtokviszonyaira vonatkozóan „feudális birtokszervezetről” beszélni. (81. old.) A birtokkal rendelkezés jogi kritériumai teljesen mások voltak már, mint a feudalizmus időszakában, s ezért véleményem szerint legfeljebb feudális eredetű birtokszervezetről lehet szólni. Szintén a két világháború közötti korszak vonatkozásában említi Szabó Ildikó, hogy „a Vallás- és Közügyügyi Minisztérium együttes vezetése önmagában is mutatja az állam és az egyház közötti szoros kapcsolatot” (90–91. old.), s ezt a Horthy-rendszer sajátosságaként mutatja be. Ezt a minisztériumot azonban már 1848-ban is így nevezték, s ez a dualizmus korában is végig így maradt, pedig az egy liberálisabb korszak volt. A szerző könyvében többször is tárgyalja a magyarországi köztársasági hagyomány kérdését. Ennek során az figyelhető meg, hogy az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hagyományát lényegében a republikánus tradícióval azonosítja. (173. old.) Ez azonban nem felel meg a valóságnak, mivel a köztársaságot kívánók tábora 1848–1849-ben gyenge, lényeges politikai befolyással nem rendelkező kisebbséget alkotott.

A rendszerváltás utáni korszakkal kapcsolatban jegyzi meg Szabó Ildikó, hogy az akkori fejleményekben az a lehetőség is benne rejlett, hogy „a demokratikus átalakulások során feldolgozódnak azok a törté-

¹ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999. 237.

nelmi események, kollektív élmények, amelyek eddig a nemzeti azonosságtudat »vakfoltjai« voltak”. Magyarországon ez nem történhet meg, szemben az ebben a vonatkozásban pozitív példaként említett Csehországgal, ahol „nincs komoly kisebbségi probléma”, és „a nemzettel kapcsolatos alapvető kérdések megvitatása 1945–1947 között befejeződött”. (172. old.) Itt azonban meg kell jegyezni, hogy a kisebbségi kérdést és a „nemzettel kapcsolatos problémák megvitatását” Csehszlovákiában, a szerző által jelzett korszakban, a Beneš dekrétumok meghirdetésével, valamint a németek és a magyarok kitelepítésével hajtották végre, amit aligha lehet pozitív fejleménynek tekinteni. Ezek a mai napig éreztetik hatásukat, vagyis ebben az értelemben túlzás arról beszélni, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdések Csehországban teljes mértékben megoldottak lennének, s ez még akkor is igaz, ha a csehek és a szlovákok időközben megszabadultak egymástól.

A történészek általában más szinten és másfajta szempontból vizsgálják a nemzet problematikáját. Ezért is lehet hasznos olvasmány számukra Szabó Ildikó könyve, amely új perspektívákat nyithat meg előttük. A könyv tehát a társtudományok közötti nagyobb átjárhatóság megteremtésében is fontos szerepet játszhat. Ebből a szempontból viszont hasznos lett volna, ha Szabó Ildikó még kiterjedtebb módon használja azokat a könyveket, amelyeket a nemzeti problematikával kapcsolatban a történettudomány az utóbbi időszakban produkált. Itt csak egyetlen munkára, Gyurgyák János *Ezzé lett magyar hazátok* című kötetére utalok, amelyet a szerző is haszonnal forgathatott volna.² Ezzel összefüggésben említhető, hogy Szabó Ildikó az egyes történeti korszakok tárgyalása során ritkán utal olyan történetírói teljesítményekre, amelyek az adott időszak politikai

szocializációjában is bizonyos szerepet játszottak. Ilyen például az 1980-as években megjelent három kötetes *Erdély története* sorozat, amely fontos jelzője volt a Kádárrendszer nemzeti tematikához fűződő, változó viszonyának.³

Szabó Ildikó könyve, amely a L’Harmattan Kiadó *Posztmodern politológiák* című sorozatában látott napvilágot, szép megjelenésű és gondosan szerkesztett munka, amelyben formai hibák igazán elvétve fordulnak elő, pl. egy-egy mondat viszonylag rövid időn (öt soron, illetve két oldalon) belüli ismétlődése (209. old., 290–292. old.) Egy tárgy- és névmutató viszont megkönnyítette volna az olvasók dolgát.

Amint azt korábban említettem, Szabó Ildikó könyvének nagyobb részét a rendszerváltás után történtek elemzése teszi ki. Látszik, hogy ezen a terepen van igazán otthon, hiszen ez tartozik szűkebb értelemben vett szakterületéhez. Összességében a történeti részek is „rendben vannak” néhány, a nagy ívű modellalkotásból is következő leegyszerűsítéstől és túlzottan általános jellegű megjegyzéstől eltekintve. Ez egyben azt is jelenti, hogy az általam említett hiányosságok és pontatlanságok összességében nem változtatnak azon, hogy Szabó Ildikó olyan munkát alkotott, amelyet a téma iránt érdeklődő politológusok, szociológusok és történészek is nagy haszonnal forgathatnak. Napjaink politikai eseményei is jól mutatják a nemzeti tematika tartós hatását, valamint azt, hogy milyen problémákhoz vezethet a nemzeti kérdés „kibeszéletlensége”. Ezen pedig csak olyan munkák segíthetnek, amelyek ehhez a „kibeszéléshez” járulnak hozzá. Szabó Ildikó könyve ilyen munka.

LÉVAI CSABA

² Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007.

³ *Erdély története I–III*. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1986.